محمد علي ابڙو

فطرت نگاري، ان جا قسم ۽ رُخ

Naturalism, Its Types, and Dimensions

Abstract

The word "فطرت" (Fitrat) is derived from an Arabic word "فطر" (Fitir), which means "to create". And the one who creates is called "فاطر" (Faatir). The English analogue for "فطرت" is "Nature", which is derived from the Roman word "Natura". "Natura" is an alternative to the Greek word "Physis", which means birth, commencement, natural composition or to come into being. There are multiple literal translations of the word "فطرت" (Nature) such as Nature, birth, creation, universe, being, instinct, temperament, attitude etc. The "فطرت" is explained as the natural existence of universe and naturally coming into being of things which are created and nurtured and whose creation is above the human capacity. For example, the sun, moon and the stars etc. which the man can rejoice but cannot alter according to his will and the man has no part in the creation of nature. The nature apparently is the natural reflections present in the external human world, which have been there in different forms even before the birth of mankind. And by observing them, humans experienced wonder, curiosity, whims, fear, joy and the desire to know even though they did not contribute to the creation of this entire cosmos. Hence, the oceans, rivers, mountains, trees, flowers, animals and birds, all are the various forms of natural marvel. The human himself is an example of natural creation. This research paper explores concepts related to naturalism and its different types, and dimensions.

Keywords: Nature, Naturalism, creation, universe, human being.

انسان يا حيوان جي ڪوشش بنا جوڙيل، عرش، فرش ۽ ان تي رهندڙ هر شئي، جنهن ۾ ڪنهن جو بہ عمل دخل نہ هجي، ان کي فطرت سڏيو ويو ٿو. خود انسان پڻ فطرت جو حصو آهن. فرق صرف ايترو آهي تہ انسان شعور جو مالڪ آهي ۽ فطرت جو وجود شعور کان خالي آهي. اک کوليندي ئي اسين پنهنجي چوڌاري جيڪي بہ نظارا، ڏيک ۽ منظر ڏسون ۽ پسون ٿا، اهي سڀ فطرت جو شاهڪار آهن. ڏٺو وڃي تہ هر جيوت بنا فطرت جي اڌوري ۽ نامڪمل آهي، ڇو تہ اها فطرت جي بنا زندگي گذاري نہ ٿي سگهي. اڄوڪي ٽيڪنالاجيءَ جي دور ۾ انسان ڪجهہ گهڙيون عارضي آسائشون ۽ سُکَ ماڻي ٿو پر انهن مان جلد بيزار ٿي فطرت جي گهرائين، رنگارنگي ۽ حسناڪيءَ مان سڪون حاصل ڪري ٿو. ڏٺو وڃي تہ انسان پيدائشي طور فطرت تي رنگ ۾ رڱيل آهي ۽ اهو سدائين فطرت سان جڙيل ۽ ان جو اڻ ٽٽ حصو ئي آهي.

فطرت جي لغوي معنيٰ ۽ مفهوم

سنڌي ادب تي پرڏيهي ادب جو تمام گهڻو اثر رهيو آهي. خاص طور تي جديد ادب انهيءَ جي اثر هيٺ آهي. پرڏيهي ادب جون نثري صنفون هجن يا نظم جون تحريڪون هجن يا لاڙا، انهن مان ڪيترين ئي صنفن ۽ تحريڪن جو سنڌي ادب تي اثر نظر ايندو آهي. فطرت بہ هڪ لاڙو آهي، جنهن جي پويان هڪ جهان آهي، جيڪو پنهنجي مڪمل تواريخ هئڻ ڪري، هر ٻوليءَ جي ادب کي متاثر ڪندو رهيو آهي. اهڙين ٻولين مان سنڌي ٻولي بہ هڪ آهي.

"فطرت" انگريزيءَ جي لفظ "نيچر" (Nature) جو متبادل لفظ آهي، جنهن جون ڪيتريون ئي معنائون آهن. جيئن تہ: قدرت، عالَمُ، دنيا، خلقت، سَرشت، طِينتِ، موجودات، عادت، طبيعت، خصلت، سيرت، جوڙجڪ يا جوهر، چال چلت، سڃاڻپ، خصوصيت، نمونو وغيره. اسين پهرين انگريزي لفظ "نيچر" جي مفهوم کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون ٿا، ان کانپوءِ "فطرت" کي.

نيچر (Nature)

هر هڪ ٻوليءَ جي لفظن جا بنياد لساني ٿيندا آهن، جن ۾ تاريخ ۽ ٻوليءَ جو ارتقائي سفر سمايل هوندو آهي، جنهن سان لساني جاگرافي ۽ انهن جو اصل نسل معلوم ٿيندو آهي. ايئن ڪٽي ڇئجي تہ انهن سان لفظن جو صحيح استعمال ۽ معنيٰ اڀرندي آهي. ان سبب ئي هر هڪ لفظ ڪي ڄاڻي، ڀروڙي ۽ سمجهي سگهبو آهي.

"From Middle English *natur*, *nature*, from Old French *nature*, from Latin *nÄ •tÅ «ra* (Natura), ("birth, origin, natural constitution or quality"), *(g) natus* ("born"), (*g) nasci* ("to be born, originate")." (1)

(وچولي انگريزيءَ زبان تان نيچر◌َ، نيچر، قديمي فرانسيسي تان نيچر، رومي زبان تان "نيچرا" (پيدائش، ابتدا، فطرتي جوڙجڪ يا خاصيت)، (گريڪ) نيٽس (پيدائشي)، (گريڪ) ناسڪي (پيدا شدهہ وجود وٺڻ)

'نيچر' ڪي وڏيڪ سمجهڻ لاءِ دنيا جي مشهور ويب سائيٽ *وڪيپيڊيا* تي هن ريت لکيل آهي:

"The word *nature* is derived from the Latin word *natura*, or "essential qualities, innate disposition", and in ancient times, literally meant "birth". *Natura* is a Latin translation of the Greek word *physis* (φύσις), which originally related to the intrinsic characteristics that plants, animals, and other features of the world develop of their own accord". (2)

(لفظ نيچر رومي لفظ نيچرا مان ورتو ويو آهي. جنهن جي معنيٰ آهي، (ضروري خاصيتون يا قابليتون، قدرتي سڀاءُ يا طبيعيت) ۽ پراڻي زماني ۾ لفظي معنيٰ "جنم" آهي. نيچرا ترجمو آهي يوناني لفظ سائيسس جو، جيڪو حقيقت ۾ تعلق رکي ٿو ٻوٽن، جانورن ۽ دنيا جي قدرتي شين سان، جيڪي آهستي آهستي پنهنجي رضامنديءَ سان وڌنديون رهن ٿيون.)

مٿين ٻنهي حوالن کي غور سان پڙهي ڏسجي تہ نيچر جو اصل نسل هيئن معلوم ٿيندو: لفظ نيچر (NATURE) قديم فرانسيسي ٻوليءَ جي ڪلاسيڪل رومي (Latin) زبان جي لفظ "نيچرا" (Natura) مان ورتل آهي، ان جو صِيغو نيٽس (Natus) آهي، جنهن جي معنيٰ آهي 'پيدائش'. اسين چئي سگهون ٿا تہ نيچر جو سڌو سنئون واسطو پيدائش، خِلقت ۽ قدرت سان آهي.

لفظ نيچر کي سمجهڻ جي لاءِ جڳ مشهور انگريزي لغت آڪسفورڊ جو حوالو ڏجي ٿو:

> "Nature: 1: all the plants, animals and things that exist in the universe that are not made by people 2: the way that things happen in the physical world when it is not controlled by people" (3)

> (1: سيئي ٻوٽا، جانور ۽ قدرتي شيون، جي ڪائنات ۾ وجود رکن ٿيون، پر انهن جو خالق انسان ناهي. 2: طبعي دنيا ۾ دستور موجب قدرتي شين سان جيڪو ڪجهہ ٿئي پيو ان جو اختيار انسان جي وَس ۾ ناهي)

مٿين حوالن مان 'نيچر' جي لفظي معنيٰ هن ريت معلوم ٿئي ٿي تہ، پيدائش، ڪائنات، قدرتي شيون وغيره سڀ انسان جي وَس کان مٿانهيون آهن، جن مان اسين لطف اندوز تہ ٿي سگهون ٿا، پر انهيءَ ۾ ڪا ڦير گهير نہ ٿا ڪري سگهون. اسين انهيءَ جي منظرڪشي تہ ڪري سگهون ٿا، پر انهيءَ کي پنهنجي مرضي مطابق جوڙي يا ڊاهي نہ ٿا سگهون. ها اسين ان جي واڌاري ۽ سڌاري لاءِ ڪي اپاءَ وٺي سگهون ٿا: جيئن وڻ، گل ۽ ٻوٽا پوکي ان ۾ تازگي پيدا ڪري سگهون ٿا، جانورن، پکين ۽ جيتن جي پالنا ڪري واڌارو ڪري سگهون ٿا.

فطرت

'نيچر' (Nature) جو متبادل لفظ 'فطرت'، جيڪو هوبهو نيچر جي معنيٰ ۾ استعمال ٿئي ٿو. هتي 'فطرت' عربي ٻوليءَ جي لفظ 'فَطَرَ' مان ورتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "جنهن پيدا ڪيو". يعني اسين چئي سگهون ٿا تہ فطرت قدرت جي خلقت يا پيدائش سان تعلق رکي ٿي.

"فَطَرَ فَطۡرَ ا: پيدا ڪرڻ، شق ڪرڻ

فَاطِرَ: پيدا ڪرڻ وارو

فطر فطرَ ا: ڦاٽڻ

الفطر: نباتات جيڪي زمين مان پيدا ٿين

تفطّر والفطر: ڦاٽڻ. اهڙيءَ طرح 'فاطر' چوندا آهن پيدا ڪرڻ واري کي. ان جي ڪري فطرت مان اهي شيون مراد ونجن ٿيون، جن جو تعلق سڌو سنئون فاطر الارض والسموت سان هجي". (5)

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 'جامع سنڌي لغات' ۾ فطرت جي معنيٰ هيٺين ريت بيان ڪئي آهي:

> فطرت: "ث. (ع. فَطَرَ هن پيدا ڪيو) پيدائش، خلقت، سرشتي، اصل خلقت، آفرينش، نيچر، قدرت، جنهن ۾ شيءِ جو اصل مادو جوهر، سڀاءُ طبيعت، سيرت، جبلت، مزاج" (6)

مٿين راين ۽ حوالن تي غور ويچار ڪجي ته معلوم ٿيندو، مشرقي ٻولين ۾ فطرت جي معنيٰ قدرت، پيدائش، خلقت، آفرينش، ڪائنات، جبلت، طبيعت، سڀاءُ يا مزاج طور استعمال ٿئي ٿي. جهڙيءَ طرح انگريزي لفظ نيچر جون معنائون بيهن ٿيون، اهڙيءَ ريت سنڌي ۾ ان سان واسطو رکندڙ ٻيون ٻوليون فطرت جي معنيٰ ۾ مفهوم کي واضح ڪن ٿيون. فرق صرف پسمنظر جو ٿئي ٿو جيڪو هر ٻوليءَ جي ادب ۾ مختلف ملي ٿو. قدرتي رنگن جي ڪري هر هڪ خطي جي پنهنجي پنهنجي جماليات ۽ منظرنگاري ٿئي ٿي. ان خطي جا پنهنجا پنهنجا قومي جانور، پکي، گل ۽ ٻوٽا وغيره ٿين ٿا. جيڪي فطرتي رنگ ۽ ماحول کي خلقن ٿا. زمين ۽ آسمان منجهه جيڪي به شيون وجود رکن ٿيون، اهي سڀ فطرت جو سرشتو ۽ خميرُ سڏجن ٿيون.

فطرت پنهنجي اندر وسيع مفهوم رکي ٿي. ڪيئي ڪهڪشائون ان ۾ نظر اچن ٿيون. زينت جبين لکي ٿي ته "فطرت جو دائرو وسيع آهي. جو ته ان ۾ اهي تمام ظاهري

۽ مادي شيون شامل آهن، جن جو تعلق سڌو سنئون خالقِ مطلق سان آهي ۽ انسان جو ان ۾ ڪو به دخل ناهي“(10) يعني فطرت انسان جي وس ۽ سگهه کان مٿانهين آهي. ٻي ڳالهه ته ظاهري ۽ مادي شيون فطرت جي تخليق جو عاليشان مثال آهن.

طبيعت، جبلت ۽ فطرت ۾ فرق

اسان وٽ طبيعت، جبلت ۽ فطرت کي ساڳيءَ معنيٰ طور استعمال ڪيو ويندو آهي. جڏهن ته هي ٽيئي لفظ پنهنجون الڳ الڳ معنائون ۽ مفهوم رکن ٿا. فطرت جي معنيٰ (جيڪا مٿي بيان ڪئي وئي آهي) پيدائش سان گڏ جبلت ۽ طبيعت پڻ ڪئي وئي آهي، ان جو ڪارڻ شايد قدرت جي پيدائش جي ڪري جوڙي وئي آهي. باقي مطلب ۽ مراد معلوم ڪري ڏسجي ته فطرت کان ڪافي ڏورانهين آهي، جيڪا شايد لغت نويسن جي نظر کان دور رهي آهي. هتي مختصرن انهن ٽنهي لفظن جي وضاحت ڪجي ٿي ته جيئن محقق، اديب ۽ عام پڙهندڙ ان جي مقصد کي واضح طور سمجهي سگهن.

طبيعت

طبيعت جي لفظي معنيٰ ”مزاج، خصلت يا خصوصيت“ وغيره آهي. عمومي طور تي هي لفظ جاندارن ۽ بيجان لاءِ استعمال ٿيندو آهي. جاندارن مان مراد حيوانات گل، ٻوٽا ۽ وڻ وغيره آهن. اسين پنهنجي ماحول ۾ اهڙن وڻن ۽ گلن مان واقف آهيون، جن جي طبيعت نازڪ ٿيندي آهي. اهي موسمن جي حساب سان پڻ ڇاتا ويندا آهن. جيئن بيد جو وڻ، گرمي جي موسم ۾ پاڻ ئي ڏارجي ڪري پوندو آهي. اسان ان جي طبيعت (خصوصيت) اها ڪري ڄاڻيندا آهيون ته ”بيد جو وڻ گرميءَ جو ياڙي آهي“. ان مان اسان کي ان جي طبيعت (خصوصيت) معلوم ٿي نه ڪي فطرت.

بيجان شين جي لاءِ پڻ طبيعت لفظ استعمال ٿيندو آهي، جن ۾ پٿر ۽ پاڻي وغيره اچي وڃي ٿو. جيئن چوندا آهيون ته آڪسيجن جي طبيعت (خصوصيت) اهڙي آهي ته اها سڙندي ۽ باهه ٻارڻ ۾ مدد ڏيندي آهي. ڪيترئيون ئي شيون آهن، جيڪي پنهنجي خصوصيت جي ڪري ڄاتيون ويندئيون آهن ۽ انهن لاءِ طبيعت (خصوصيت) لفظ

استعمال ٿيندو آهي. اڳوڻي دور ۾ ان لفظ کي انسانن لاءِ پڻ استعمال ڪيو ويندو هو جيئن: ”امڙ جي طبيعت ناساز آهي“. ”چاچو طبيعت جو بخيل آهي“. هن جو سڄو دارومدار خصوصيت تي آهي. ايئن چئجي ته ”هڪ اهڙي خصوصيت جيڪا ڪنهن تاثر جو بنياد بڻجي وڃي ان کي طبيعت چئبو آهي.“ (11)

جِبلتَ

جبلت جي لفظي معنيٰ آهي ’پيدائشي قوت‘. جيڪا هر هڪ حيوان کي پنهنجي نوعيت وارن خاص عملن لاءِ آماده ڪري پوريءَ طرح ادا ڪرائيندي رهي. اردو ۾ هن کي ’غزيره‘ سڏيو ويندو آهي. جيڪو گهڻو تڻو جانورن لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي. جڏهن ته انسانن لاءِ نه برابر جهڙوڪ استعمال ٿيندو آهي. ”حيوان ڪنهن خاص اندروني خصوصيتن جا حامل آهن. جيڪي انهن جي زندگيءَ جي رهنمائي ڪن ٿا ۽ حيوانن ۾ نيم آگاهي ’نيم شعوري‘ واري حالت جاتي وڃي ٿي. جنهن طرز تي هو رستي کي سڃاڻين ٿا ۽ هيءَ حالت ڪسبي ناهي بلڪ اڪتسابي ۽ جبلي آهي.“ (12) (هن جي لاءِ فارسيءَ جو لفظ ”سرشت“ به استعمال ٿيندو آهي). مثال طور: پکين جا ٻچا بنا ڪنهن تربيت جي اڏڻ شروع ڪندا آهن. مينهن يا ڍڳيءَ جي ڦرن کي انسان جي چاول ٻار جيان پستان وات ۾ ناهي وجهبو بلڪ هو خودبخود اٿڻ شروع ڪندو آهي، ٻن ٽن ڪوشش کان پوءِ جڏهن اٿي بيهندو آهي ته پستان ڳولهي پنهنجي بک ۽ اڄ پوري ڪندو آهي. ان سڄي ماجرا کي حيواني جبلت چئبو آهي. انهيءَ ڪري هي لفظ به فطرت کان ڪافي ڏورانهون نظر اچي ٿو.

فطرت

”هن لفظ جو لاڳاپو انسانن سان هوندو آهي ۽ لفظ ’فطرت‘، ’طبيعت‘ ۽ ’جبلت‘ وانگر هڪ تڪويني مفهوم رکندو آهي يعني انساني سرشت جو هڪ حصو آهي. تڪويني مان مراد اها آهي ته هي اڪتسابي يا ڪسبي ناهي. هي ’جبلت‘ کان وڌيڪ آگاهي ڏيندڙ شئي آهي. انسان جيڪو ڪجهه ڄاڻي ٿو ان علم بابت آگاهي حاصل ڪري سگهي ٿو يعني

انسان ڪجھ ’فطرتي‘ جو حامل آهي ۽ هو ڄاڻي ٿو تہ ان ۾ ڪجھ ’فطرتي‘ آهي. (13)

فطرت جا قسم

فطرت نگاريءَ ڪي هر هڪ محقق پنهنجي پنهنجي حساب سان ورهايو ۽ سمجهايو آهي. انهيءَ ڪي نندين جزن ۾ ونڊي ان جو ڇيد ڪيو آهي، پر ٿلهي ليکي ڏٺو وڃي تہ فطرت ٽن اهم قسمن اندر گردش ڪري ٿي. انهن ٽن قسمن جو ڇيد ڪجي تہ سوين شاخون ۽ جُزا نهي بيهندا. فطرت جا هي ٽي اهم قسم آهن:

(1) فطرت پرستي
(2) فطرت جا مظهر
(3) انساني فطرت

فطرت پرستي

ڌرتيءَ تي جڏهن انسان اک کولي تہ حيرت، تجسُس ۽ خوف سندس زندگيءَ جو حصو بڻجي ويا. هنن جيئري رهڻ لاءِ کاڌي پيتي جي گهرج محسوس ڪئي، جنهن سبب هو متلاشي ۽ ڳولائو بڻجڻ لڳا. سندن منزلون هزارين ميلن تائين پکڙيل هيون. منزلن کي ماڻڻ خاطر جيڪي ڏکيائيون سامهون آيون، انهن جي ڪري انسانن جي ذهني فطرت نوان موڙ اختيار ڪرڻ لڳي. هنن اڳيان يا سامهون ايندڙ خطرا ڄڻ لازم ملزوم بڻجي ويا. فطرت جي اونهائي سندن وهم گمان جو جُزُ بڻبي وئي. ڪيترن ئي هيبتناڪ فطرتي مظهرن سان مُنهن مقابل ٿيا. ميمڻ عبدالغفور لکي ٿو تہ:

”قديم دور جو انسان فطرت اڳيان بي وس ۽ بي هٿيار هو جتي چوڌاري سندس زندگي تي الرون ڪندڙ ڪيترائي سندس دشمن هئا. ان وقت ڪيترائي واقعا سندس حيرت ۽ تجسس جو سبب بڻجندا هئا. جن ۾ زلزلا، ٻوڏون ۽ قدرتي آفتون، موسمياتي ڦيريون گهيريون ۽ انهن

جا اثر، خوفناڪ جانورن جي چيرڦاڙ مختلف بيمارين ۽ موت اچي وڃن ٿا“. هو فطرت کي قدرتي رنگن سان گهٽ، عقيده پرستيءَ جي نظر سان وڌيڪ ڏسڻ لڳا، جيئن هنن کي ڪنهن نہ ڪنهن ريت ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻو هيو. اوائلي انسان جنهن بہ جاءِ تي رهيو، فطرت جو محتاج ۽ حاجتمند رهيو. سندن خيالن موجب فطرت روزي روٽيءَ سان گڏ حاڪم، بي رحم، بي قياس ۽ آزاريندڙ پڻ آهي. ان ڪري ان کي راضي رکڻ عقيدو بڻجي پيو. ان سڄي عمل جي ڪارڻ فطرت پرستي وجود ۾ آئي.

قديم تهذيبن ۾ فطرت جي ڏهڪاءَ ۽ دهشت کان بچڻ لاءِ پوڄا پاٺ کي وجود ۾ آندو ويو. جنهن سان هو پنهنجي ويجهي شئي جو نظرانو ڏيئي، فرحت ۽ بخشش محسوس ڪرڻ، پنهنجي جسم کي نوڪدار ڪنڊن سان نشانبر ڪرڻ ۽ ڪنهن ويجهي ساٿيءَ يا سزاوار کي موت جو ڪاڄ بڻائي، ان کي راضي ڪرڻ وغيره ۾ مشغول بڻجي ويو. ان جو سبب پنهنجو پاڻ بچائڻ، وڻائڻ ۽ سُرخُرو رهڻ هو. ان کان سواءِ پنهنجي وهم ۽ خود جي تسڪين بہ هئي.

”جڏهن انسان جو دنيا ۾ ظهور ٿيو تہ ان جو سڀ کان پهريون واسطو فطرتي منظرن سان پيو. فطرت جي جمال يعني مينهن، گلن، وڻن ٻوٽن ۽ انهن جي فائدي پهچائڻ وارن عنصرن، انسان تي خوشگوار اثر وڌا. پر جڏهن ان جو واسطو فطرت جي جلال يعني ڪڪرن جي گجگوڙ ڪنوڻ جي چمڪاٽن، ٻرندڙ جبلن، ٻوڏُن، زلزلن ۽ هيبتناڪ جانورن سان ٿيو تہ انهن کان خوف کائڻ لڳو. انهن ٻنهي حالتن ۾ هن مظاهرن کي پنهنجي وس ڪرڻ ۽ خوش ڪرڻ جو جتن شروع ڪيو، جيڪي اهي انساني زندگيءَ کي آمهون سامهون هيون. اهڙيءَ طرح جڏهن انسان کي فطرتي منظرن مان فائدو پهتو تہ ان پنهنجي فهم جي حساب سان انهن کي پَرستَشِ جي لائق سمجهيو. مثال طور: وڻ ٻوٽا، ميوا، فائدو پهچائيندڙ جانور جيئن،

ڳئون وغيره ۽ جنهن شئي مان نقصان جو انديشو هيو، ان جي پرستش شروع ڪئي، جيئن نانگ وغيره.“(14)

ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ لکي ٿو تہ:

”جڏهن شروعات ۾ انسان اڪيلو بي يارومددگار، فطرت اڳيان بي وس هو ۽ ڏرتي هن لاءِ جنگ جي ميدان جي مثل هئي، ان وقت موت، خوف، دهشت، تجسس ۽ فطرتي حالتن کي ڏسي ماڻهن وٽ روح ۽ ديوتائن جا تصور ٿيا ۽ مذهبن جي هڪ سادي شڪل پيدا ٿي“.(15)

ان سڄي صورتحال مذهبن کي جنم ڏنو. مذهب ماڻهوءَ جي عقيدن جو بنياد بڻيا.

”مذهبي يا نيم مذهبي جذبات جون ٽي الڳ الڳ ڏارائون انهيءَ سڄي ماجرا مان سجاڻي سگهجن ٿيون: (1) آسماني نظارا: سج، سَيارَه ۽ تارن جون گردشون ۽ انهن مان پيدا ٿيندڙ هيبت ۽ حيرت انگيزي، (2) موسمن ۽ زمين تي نباتات ۽ اناج جي افزائش جي لاءِ نهايت اهم ويجهڙائپ ۽ (3) جنس تَوَلد جي ڳُجهہ متعلق. واضح طور تي هي ٽئي ڏارائون ڪافي حد تائين پاڻ ۾ جڙ ملي ويون آهن.“(16)

يعني چئي سگهجي ٿو تہ انسان ڪجهہ پنهنجي رضا خوشيءَ سان تہ ڪجهہ فطرت جي دهشت ڪان ان کي پنهنجو معبود بڻايو. ان جي پرستش ڪئي ۽ پاڻ کي فطرت پرست سڏرايو. بابلي، سميري، مصري، يوناني، سنڌو سڀيتا يا ايشيا ڪنڊ جون قديم ڏندڪٿائون پڙهي ڏسجن تہ ان ۾ فطرت جي پرستش عام جام نظر ايندي. ان ڪري فطرت سان وابستہ وهم ۽ عقيده هڪ وسيع موضوع آهي.

فطرت جا مظهر

فطرت جو هي ٻيو قسم آهي. هن ۾ ڪائنات جا هزارين نظارا ۽ منظر شامل آهن. منظرن جي قسمن بابت عزيز قاسماڻي لکي ٿو تہ: ”هن ڪائنات ۾ منظر ٻن قسمن

جا آهن:(1) سماوي (2) ارضي. سماوي منظرن ۾ سج، چنڊ، تارا، ڪتيون ۽ سمورا نکٽ، موسمون، هوا ۽ اڏندڙ پکي پکڻ، جهڙ، وڄ، گوڙيون، گجڪارون وغيره اچي وڃن ٿيون. ارضي منظرن ۾ ڍنڍون ڍورا، نديون، نالا، جبل، پهاڙ کيت، ٻنيون، وڻ ٽڻ، گل ۽ ٻوٽا، رنگ سيئي ساهوارا جانور، انسان، ڀَسُون پکڻ، جيت جڻيان، شهر ڳوٺ، پٽون ڀاٽان، وستيون واهڻ، باغ باغيچا، کيتيون واڙيون وغيره وغيره اچي وڃن ٿيون.“ (17) يعني زمين ۽ آسمان جي وچ ۾ جيڪي بہ منظر ڏسجن ۽ پسجن ٿا، اهي فطرت جي مظهرن جا شاهڪار آهن. هي فطرت نگاريءَ جو اهم قسم آهي. ڇو تہ ادب جي تخليقڪار جي پهرين نگاهہ فطرت جي مظهرن تي پوندي آهي. هن جا ڪجهہ اهم ۽ لازم عنصر آهن، جن وسيلي شاعر پنهنجي شاعريءَ کي ڪمال بخشيندا آهي. انهن ۾ جيڪي خاص عنصر آهن، انهن کي مختصرن بيان ڪجي ٿو تہ جيئن موضوع کي چڱيءَ ريت پرکي ۽ سمجهي سگهجي.

آسماني نظارا:

دنيا جي ادب ۾ آسماني نظارن کي اولين فوقيت حاصل رهي آهي. هر هڪ اديب ۽ شاعر ان جي منظرن کي تنهائيءَ جي عالم ۾ پنهنجو رقيب ۽ هم راز محسوس ڪندو آهي. ان کي اندر جو حال اورڻ، پرين جو روپ جاچڻ، محبوب کي سنيهو پهچائڻ سان گڏ، فطرت جو عظيم شاهڪار سمجهندو آهي. سندس تخيل ۾ هزارين منظر رقص ڪندي نظر ايندا آهن جيئن: سج لهڻ ۽ اڀرڻ جا منظر، سج جي لالڻ، چانڊوڪي، چنڊ جو جهڙ مان نڪرڻ، چنڊ جو سُڪل وڻ مٿان نظر اچڻ، چنڊ جي گول جهرمٽ، اونداهيءَ ۾ ڪتي، ٽيڙوءِ نکٽ تارن جو چمڪڻ، ڪهڪشائون، سج ۽ چنڊ گرهڻ جو اپ کي رت جهڙو بڻائڻ، سج ۽ چنڊ جو پاڻيءَ ۾ عڪس، جبلن جي چوٽين مان خوبصورت ڏيک، سياري جي راتين ۾ کيرڏارا جو نروار ٿيڻ، ڪڪرن جي ڪاراڻ ۽ انهن جي بيهڪ، کنوڻين جا چمڪاٽ، مِينهن جون ڪڻيون، پورنماسي رات ۾ وسڪارو، سج جو ٻڏڻ، پرهہ ڦٽيءَ جو پهر، ماڪ جي موتين ۽ ڏنڊ سان ڏنڊلا منظر وغيره وغيره.

موسمون:

موسمون انسان جي مزاج جو محور هونديون آهن. جنهن سبب انسان جي طبع ڪڏهن چيڙاڪ ته ڪڏهن خوشگوار هوندي آهي. موسمن جي حوالي سان ئي خطا، علائقا، ملڪ ۽ اتي رهندڙ قومون پڻ سڃاتيون وينديون آهن. انهن قومن جي ادب مان اندازو لڳائبو آهي ته، مزاجن اهي قومون تيز ۽ ويڙهاڪ آهن يا ٿڌيون ۽ ڍڳيون. سنڌي ادب ڪي به ان پئماني تحت پرکي سگهجي ٿو. ڊاڪٽر اسحاق سميجي روزاني ڪاوش ۾ لکيل پنهنجي هڪ مضمون ۾ شاهه ۽ سچل جي ڪلام جو جائزو وٺندي، ٻنهي شاعرن جي مزاج تي موسمن جي اثر ۽ بدلاءَ تي لکيو آهي. شاهه وٽ نرم مزاجي ۽ مام ڀريل رمز ملندي، جڏهن ته سچل وٽ سرعام شوخي ۽ تاءُ ملندو. اهو فرق صرف ۽ صرف موسم جي ڪري آهي. ڇو ته لاڙ ۾ موسم سرد ۽ اُتر ۾ گرم رهندي آهي. هي ته موسمن جو انسان تي اثر جو ذڪر هيو. پر ڏٺو ويو آهي ته موسم جو اثر نه صرف انسان تي بلڪ حيوانن تي پڻ اثر انداز ٿيندو آهي.

موسمن ڪي شاعر ڪيئن ٿا محسوس ڪن، انهن جا ڪيترائي مثال آهن جيئن: مندن جي مٽجڻ سان ماحول ۾ خوشگواري، موسمِ بهار ۾ گلن جي نڪرڻ جو وقت، وڻن جي نون گونچن سان ڀريل هلڪو سائو رنگ، سرد موسم ۾ گلن ۽ پنن جي مٿان ڇٽيل ماڪ جي موتين جي مالها، سياري ۾ پکين جو سيءُ ڪان جهنڊ هٽڻ جو منظر، جانورن ۾ پنهنجي بچاءَ جي قوت جا منظر، پنن جو هڪ ٻئي ڪي آغوش وٺڻ، گرمي جي موسم ۾ هر هڪ وڻ جا پن ڪليل ۽ رنگا رنگي، لُڪن ۽ گرم هوائن جا ڏکوئيندڙ پلَ، پري پري تائين نظر ايندڙ ترِورا، موسمِ خزان ۾ پنن جي ڇڻڻ ڪري، وڻن جي تارين خالي ٿيڻ جو منظر، پنن جو زمين تي ڪرڻ ۽ مختلف رنگن ۾ وچائجي وڃڻ وغيره وغيره.

جبل:

جبل اوائلي انسانن ۽ ڪيترن ئي جيتن جڻين، جانورن ۽ پکين جي لاءِ آرام گاهه رهيا آهن. ادب ۾ انسان جو انهن سان ازلي ناتو جڙيل ڏسجي ٿو. شاعرن جي فطرت ۾ پهاڙ ڪڏهن خوبصورتي، ڪڏهن دهشت، ته ڪڏهن سهاري جي علامت

رهيا آهن. تخيل جي دنيا ۾ انهن جو مثال هيرن جي کاڻ کان گهٽ ناهي. پر جبلن بنا فطرت جي دنيا ڄڻ ڪوئلي جي کاڻ آهي. فطرتي منظرنگاريءَ ۾ ان جا ڪيئي مثال ملن ٿا. جيئن: جبلن تي بيٺل وڻ ۽ ساوڪ جا منظر، انهن جي ننڍ وڏائيءَ مان نظر ايندڙ سج ۽ هلڪي هلڪي ڏنڌ، مينهن کان پوءِ جبلن جي پاسن ۾ اندلٺ جو نروار ٿيڻ. ٽڪرين تي جانورن ۽ پکين جي هلت ۽ اڏام جو منظر، رنگ برنگي پٿرن جو ڏيک. انهن جي مٿان ڪرندڙ آبشار ۽ انهن جي هيٺان پاڻيءَ جو ڏيک. پاسن مان ڦاٽي نڪرندڙ چشما، نئن جو منظر وغيره.

پاڻي:

پاڻي هر هڪ جيوت جي بنيادي ضرورت آهي. پاڻيءَ بنا جاندار شين جي فطرت کنهن تباهہ ٿيل ڏيک کان گهٽ ناهي. پاڻي ئي آهي، جيڪو زميني منظرن کي هڪ مڪمل ڪائنات بخشي ٿو. ان جي ڪيتري ضرورت آهي؟ هر ڪوئي محسوس ڪري سگهي ٿو. ادب جي دنيا ۾ ان کي استعاري طور استعمال ڪيو ويندو آهي. ڪيترا ئي مثال، حوالا، منظر ۽ عڪس ان جي اهميت کي واضح ڪن ٿا. مثال طور: پاڻيءَ جو مختلف رنگن ۾ هجڻ، پاڻيءَ ۾ ڪرندڙ سج جا ڪرڻا، پاڻيءَ جي وٿ تي وڻن جو ڦٽڻ، گلن جو پاڻيءَ اندر نڪرڻ، پنن جي مٿان پاڻيءَ جا ڦُڙا، صاف شفاف پاڻيءَ ۾ نظر ايندڙ ٺُڙَ، دريائن جو وهڪرو، ڪنن جا ڪڙڪاٽ، نديون ۽ ڍنڍون جن جي ڪڙن سان بيٺل ٻوٽا ۽ وڻ، ٿڏڙي هير جو لڳڻ ۽ مٿان ٻوندن ڪرڻ، ٻوندن تي زمين جو مهڪي پوڻ، مٽيءَ مان سلن جو اپرڻ وغيره. ان کان علاوه سامونڊي نظارا؛ سمنڊ جي لهرن جو آواز ۽ پاڻ ۾ ٽڪراءُ، ڇولين جي مستي، ڪناري تي پيل واريءَ جو جهان، ان تي بيٺل پکي ۽ مختلف جانور، پاڻيءَ جي مٿان گج ۽ ان جي غائب ٿيڻ جو منظر، سامونڊي مڇين جي مستي، صاف پاڻيءَ ۾ نظر ايندڙ ٻوٽا وغيره.

زمين:

هزارين سالن جي تاريخ رکندڙ زمين پاڻ ۾ ڪيترين ئي شيون دفن ڪري چڪي آهي. تهہ در تهہ ڪيترن ئي قسمن جا نشان سمايل آهن. قديم دور کان وٺي اڄوڪي

دور تائين ڪيترا ئي جيوت خوشيءَ ۽ سڪون سان زندگي گهاري ويا ۽ گهاري رهيا آهن. انهن جي وچ ۾ پيدا ٿيندڙ خوبصورتيءَ جا منظر هميشہ قائم ۽ دائم رهيا آهن. جيتري آسمان جي اهميت آهي، ان جي پيٽ ۾ زمين جو وقت سوايو نظر ايندو. منظرن ۾ زمين جي مختلف رنگن جو ميڙ، چڪڻ ۾ ڪنهن ڦاٽل جانور يا پکيءَ جو منظر، ڏٽن جي پيرن مان اٿيل کيهہ، واچوڙن ۾ اڏيل مٽيءَ جو ڏيک، بيابان ۽ رڻ پٽ تي جيتن جڻين جون قطارون. فصلن ۽ پوکن ڦٽڻ مان ايندڙ سرهاڻ، گل ڦل، ٻوٽا، وليون، ماٽريون ۽ ٻيا سوين منظر شامل آهي.

رڻ يا صحرا:

سنڌي ادب تي سرسري نظر ڦيرائي ڏسبي تہ ان ۾ ٿر جو ذڪر نمايان طور ملندو. ٿر ماروئڙن جي ڪري حب الوطنيءَ جي اعليٰ نشاني آهي. ان ۾ ڪافي فطرت جي گهرائي پڻ آهي. ٿر يا ريگستان جي فطرتي سونهن ۽ ان سان گڏ ڪٺن زندگي هر هڪ کي اتساهيندي رهندي آهي. ڪڏهن ماڻهو ان مان لطف اندوز ٿيندو آهي تہ ڪڏهن روئڻهارڪو ٿي پنهنجو پاڻ ان تان فدا ڪندو آهي. ٿر چترڪار جي نظر ۾ ڪنهن عظيم فن پاري کان گهٽ ناهي. ان جي رنگن جي ميلاپ سان جڙ وجود ۾ آيو هجي ۽ ان ئي هن جا اهي منفرد ڏيک پيش ڪيا آهن، جن مان ڪجهہ هي آهن: واريءَ جي نہ کٽندڙ دڙن، پٽن ۽ ڊبن جو ڏيک، ريگستاني جيوت جي هلت چلت، مينهن جي وسڻ کان پوءِ ٻوٽن جو نڪرڻ، جانورن جي مستي، لکن جي تپش ۾ پڪل ميوا، مور، ڊيلون، رڃ، هرڻ سميت مختلف جانورن جا منظر، ثقافتي رنگارنگي وغيره.

جهنگ:

جهنگ قدرت جو عظيم شاهڪار آهي، جنهن جي ابتدا ازل کان ٿيل آهي. سوين وڻ، ٻوٽا ۽ جَڙيون ٻوٽيون، جن سان اوائلي انسان پنهنجي گهرج پوري ڪندو هو. ميون سان گڏ هو جڙيون ٻوٽيون هٿ ڪري پنهنجي مرض جو علاج ڪندو هيو. ڪي اهڙيون بہ ٻوٽيون هيون، جن کي کائي پنهنجي بک پوري ڪندو هيو. ڇو تہ جڏهن اوائلي انسان جانورن ۽ پکين کي پالتو بڻائڻ ۽ ان سان محبت ڪرڻ شروع ڪئي تہ هو گوشت خور

بجاءِ سبزي خور بڻجي ويو ۽ هن جنگلن ۾ پنهنجي ضرورت پوري ڪئي. ايستائين جو قبيلن جي صورت ۾ رهڻ باوجود هن جنگل طرف رخ ڪيو. اتي رهائش پذير ٿي فطرت جي اونهائين کي جاچڻ لاءِ تجربن کي پنهنجو مسڪن بڻايو. ڪافي نقصان ڪائڻ کان پوءِ نيٺ هو سڦل ٿي ويو. ڪيترين ئي ڪنن گهڙيون ڏسڻ باوجود بہ هن فطرت کي هٿئون ڪين ڇڏيو. انهيءَ ورجاءَ سبب هو فطرتي منظرن کي پسڻ جو عادي بڻجي ويو ۽ روز بہ روز انهن جي اهڙي نموني منظر ڪشي ڪندو رهيو: گهاٽن ۽ ٻُڌيل وڻن جو پاڻ ۾ ٻانڌاپو اوچائيءَ تان نظر ايندڙ انهن جي ننڍ وڏائيءَ جي سونهن ۽ رستن تي وڪڙ ڪائيندڙ موڙ، پکين ۽ جانورن جي مٺين ٻولين جي گونجار، انهن جي رهائش جي جوڙيل خوبصورتي، تري ۾ ڦٽل نون وڻن ۽ مٿان ڪريل پنن جو منظر، گهاٽن وڻن جي ڇانوَ ۽ ٽڏڪار، ڪنهن ڪنهن جاءِ تان ڪرڻن جي ڪرڻ جا منظر، ساواڻ ۽ وڻڪار جي تازگي، وسڪاري ۾ بڇاءَ ۽ پنن جي خوبصورتي، جهنگلي جانورن جي پاڻ ۾ زندگي گهارڻ، جهنگ مان گذرندڙ هوا جا سوساٽ، جهنگن مان وهندڙ پاڻيءَ جا چشما وغيره.

باغ:

باغ جو تعلق گلن، وڻڪاري ۽ نون قسمن جي جَڙين ٻوٽين سان آهي، جنهن ۾ انسان پنهنجي ڪوشش سان مختلف ڇَڪيون ۽ ٻج ڇٽي، ان کي خوبصورت ۽ دلڪش بڻائيندو آهي. باغ ۾ گلن جا سوين قسم فطرتي منظر پيش ڪندا آهن. مکڙين تي ويٺل پوپٽ، ماکيءَ جون مکيون انتهائي سهڻو ڏيک پيش ڪنديون آهن. گلن جا تيز ۽ هلڪا رنگ سوين ڏيک ڏيندا آهن. سڳنڌ ۽ سرهاڻ ڪشش ۾ اضافو ڪندي آهي.

انساني فطرت:

انسان فطرت جو سنواريل سڌاريل حصو آهي، جيڪو فطرت جي گهراين کي جاچڻ جي سگهہ رکي ٿو. جنهن جي من ۾ هزارين فطرتي رنگ وسن ٿا. هن جي اندر ۾ هڪ الڳ فطرت وجود رکي ٿي، جنهن کي 'نفسيات' (PSYCHOLOGY) پڻ سڏي ٿو. اندر جون جوڙجڪون ۽ بناوتون اهڙيون نهيل آهن، جن سان هو فطرت جي منظرن کي

جاچي پنهنجي من جي آس پوري ڪري سگهي ٿو. هو فطرت کي ٻين جيوتن جي ڀيٽ ۾ الڳ محسوس ڪري ٿو. ان کي پنهنجي خيالن ۾ وجهي، ان کي اعليٰ سطح تي کڻي وڃي ٿو. جڏهن تہ هو پاڻ فطرت جو حصو آهي، ان جي باجود هن پنهنجي اندر پڻ فطرت کي وجود ڏنو آهي. فطرت کي پاڻ ۾ سمايو آهي. منور هاشمي چواڻيءَ، نيچر "... جيڪو يوناني ٻوليءَ جو لفظ آهي، جنهن جو مطلب پيدائش ۽ آفرينش آهي. يوناني زبان ۾ ان لفظ کي بنيادي صفتن يا پيدائشي معنائن ۾ بہ استعمال ڪيو ويندو آهي، انهن معنائن ۾ هر شئي پنهنجي فطرت رکندي آهي، پوءِ جبل هجن يا درياءَ، باهہ هجي يا پاڻي، انسان هجي يا حيوان..." (18) اهڙي نموني انسان بہ پنهنجي فطرت رکي ٿو. انهيءَ ڪري قدرتي فطرت ۽ انساني فطرت الڳ الڳ ٿي بيٺيون آهن. مظاهرِ فطرت ۾ ان جو حصو ڪنهن خوبصورت منظر کان گهٽ ناهي، پر جڏهن ان جي اندروني فطرت جي جاچ ڪجي ٿي تہ هو مظاهرِ فطرت کان ڪجهہ ڏور آهي. ڇو تہ هن جي من جي آنڌ مانڌ، تڪليفون ۽ رچنائون وغيره پنهنجون رچيل آهن. هن جي دل ۾ جيڪا احساس ۽ شعور واري حالت آهي، اهو خود شناسيءَ ۽ خود ساختہ هجڻ جي علامت آهي. انهيءَ ڪري ڪيس الڳ سڃاڻپ يعني انساني فطرت جو نالو ڏنو ويو آهي.

فطرت جي مظهرن جا رخ

شاعريءَ ۾ فطرت کي مختلف طريقن سان پرکيو سمجهيو ۽ استعمال ڪيو ويو آهي. فطرت جي ذريعي سماج جي گهرائيءَ، عشق جي انتها، احساسن جي دنيا ۽ زماني جي گردشن وغيره کي بيان ڪيو ويندو آهي. ادبي لاڙا، تحريڪون ۽ تمثيلون وغيره فطرت کي هڪ سٺي سماج لاءِ پاڻ ۾ سمائي، ماڻهن اڳيان نروار ڪري، پنهنجو ڪم ڪن ٿيون. جيئن: رومانوي تحريڪ ۾ فطرت جي ذريعي سماج کي ڇنڊڻ، ترقي پسند تحريڪ ۽ جاگيرداري نظام ۾ فطرت کي ظلم خلاف علامت ۽ استعاري طور استعمال ڪرڻ، انقلابي شاعريءَ ۾ فطرت کي شامل ڪري سماج جي ويجهو اچڻ، جديديت ۾ فطرت کي سماج جي ڳانڍاپي ۽ ردوبدل لاءِ استعمال ڪري، سج، چنڊ، ڪتين ۽ ٻين شين کي هڪ نئين انداز سان علامت ۽ استعاري ۾ سمائڻ وغيره.

اهڙي نموني فطرت جي مظهرن جا رخ پڻ ٿين ٿا، جن ۾ اڪثر شاعر پنهنجي محبوب جي سونهن، سوپيا تان فدا ٿيڻ، پيڙا ۽ وڇوڙي جي حالت ۾ اڃڻ ۽ تنهائيءَ جو شڪار ٿيڻ سان فطرت جي تجسيم ۽ فطرت سان مشابهت ڪري شاعريءَ کي چار چنڊ لڳائي ڇڏيندا آهن. اهي رخ هي آهن:

(1) فطرت جي تجسيم	Personification Of Nature
(2) فطرت سان مشابهت	Analogy of Nature
(3) فطرت جو تصيلي ذڪر	Description of Nature

(1) فطرت جي تجسيم (Personification Of Nature)

تجسيم جي لفظي معنيٰ آهي، ”بي جان شئي کي جاندار چوڻ، ان کي شڪل يا صورت ڏيڻ وغيره“ ان جو انگريزي متبادل لفظ PERSONIFICATION آهي، جنهن جي معنيٰ آهي، ”انسان يا حيوان جي خاصيت بابت ڪيفيت ظاهر ڪرڻ.“ يعني شين کي انساني شڪل ڏيئي، ان سان مخاطب ٿيڻ جي حالت. جنهن مان ايئن ظاهر ٿيندو آهي تہ اهي جڻ زنده جاويد آهن ۽ روبرو ڪچهري ڪري رهيون آهن.

> ”شاعريءَ ۾ فطرت (جي تجسيم) لاءِ ايئن فرض ڪيو ويندو آهي، جڻ تہ ان جو انسانن وانگر جسم ۽ وجود هجي، جنهن جي اندر ۽ ٻاهر ايئن ئي موڊ ۽ موسمون تبديل ٿينديون آهن، جيئن انسان ۾ ٿينديون آهن. فطرت سان مخاطب بہ ٿي سگهجي ٿو تہ اها بہ اسان سان ڳالهائي سگهي ٿي؛ ڇاڪاڻ جو شاعر جو تخيل اهو ڪجھ ڏسي سگهي ٿو، جيڪو عام ماڻهن جي اک کان لڪل هوندو آهي“ (19)

اڳيئن دور يعني ڏندڪٿائن واري دور ۾ فطرت جي تجسيم لوڪ ڪهاڻين ۽ قصن وغيره ۾ عام جام نظر اچي ٿي، پر انهن ۾ انسان جون اهڙيون تہ خوبيون ٻڌايون وينديون هيون، جيڪي ممڪنات ۾ ئي نہ هيون. ڪي تہ آڳاٽي زماني جا ماڻهو فطرت جي تجسيم کي عبادت طور تي استعمال ڪندا هئا. وڻن وغيره کي انسان يا ديوتا وانگر

سمجهي، ان کان روزي روٽي گهرندا هئا. ڪي تہ پنهنجون تڪليفون دور ڪرڻ خاطر قربانيون ڏيندا هئا. پر ظاهري طور تي فطرت جي تجسيم انسان ڪي قدرت يا فطرت سان جوڙي رکي ٿي، ڇو تہ اسان جو معيار فطرت جي حوالي کان ٻڌل آهي. علم، هنر يا ادب ۾ ان جو اظهار وقت بوقت ڪيو ويو آهي. هر هڪ ڄاڻوءَ جي پنهنجي سگهہ ۽ قوت آهي، جنهن سان هو فطرت جي تجسيم ظاهر ڪري ٿو.

فطرت جي تجسيم کي وڌيڪ سمجهڻ لاءِ نموني طور بہ بيت شاهہ سائين جا پيش ڪجن ٿا:

چنڊَ! ڇُڻَيِن حَقُ، جي وِڙهين وِڇرين،
بہ اَڪِيُون تِئو نَڪُ، تو ۾ ناهہ پِريَنِ جهِو.

چانگي ڇَئي ڇُڪياسِ، مٿاءَ اَڪَ نہ اُلَهي!
جہ وَلِ گهٽا وِهائِتا، اُنَ سين آرِ لَڳِياسِ،
ڇـوڌارِي ڇـنـدنَ وَڻَ، پَـڇي پُـوجَ پِـياسِ،
راڙِي رَتُ ڪِياسِ، هنَ ڪُڌا تُوري ڪَرَهي! (20)

مٿين بيتن مان سمجهي سگهجي ٿو تہ شاعر فطرت جي تجسيم جي ڪهڙي نموني پيش ڪيو آهي. هو فطرت سان ڪهڙي نموني ڳالهہ ٻولهہ ڪري دل جو احوال پيش ڪن ٿا.

(2) فطرت سان مشابهت (Analogy of Nature)

مشابهت جي لفظي معنيٰ "هڪجهڙائي، مطابقت، تشبيهہ، يڪسانيت، مطابقت، برابري، لاڳاپو وغيره" آهي. انگريزي لفظ Analogy جي وضاحت هن ريت ملي ٿي:

> An analogy is a literary technique in which two unrelated objects are compared for their shared qualities". (21)

(مشابهت ڪرڻ (تشبيهہ ڏيڻ) هڪڙو ادبي فن آهي، جو ٻن غير متعلق شين کي پيٽڻ لاءِ هنن جون خاصيتون مشترڪ ڪندو آهي)

هن رُخ ۾ فطرت جي ذريعي تشبيهہ ڏئي، محبوب سان ڀيٽيو ويندو آهي. ڪڏهن ڀيٽ مٿانهين درجي جي هوندي آهي، جنهن سان سجڻ جي سونهن برابر ۽ لاڳاپو واضح ٿي بيهندو آهي. اڪثر شاعر فطرت سان مشابهت واري رُخ تي شاعري ڪندي نظر ايندا آهن. ڇو تہ هي رخ آسان ۽ ڳالهہ سمجهائڻ ۾ سولو هوندو آهي. هن کي وڌيڪ سمجهڻ لاءِ ڊاڪٽر فهميده حسين جو حوالو ڏجي ٿو:

”شاعريءَ ۾ فطرت جو ٻيو رُخ تشبيهہ ۽ استعاري ذريعي هڪجهڙائي يا برابريءَ سان ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي، جيئن ماڪ ڦڙن کي رات جو لڙڪ چوڻ، چنڊ کي رات جي پيشانيءَ تي تلڪ سان تشبيهہ ڏيڻ يا اُماس جي رات ۾ وشال آسمان ۾ چمڪندڙ تارن کي ’ستارن ڀريل چُني‘ چوڻ وغيره“(22)

فطرت سان مشابهت جا خوبصورت مثال هيٺ ڏجن ٿا:

تون چانڊوڪي چيٽ جي، منهنجو من چڪور،
اچي ڪڏهن اور، مون سان ڳالهيون ڳجهہ جون. (23)

سمونڊن جي قبضي ۾ صحرا اَٿوَ.
پهاڙن جي گهيري ۾ دريا اَٿوَ.
اُڏامون ٿا ڪيڏو بہ، آفاق آڏو،
وڏو جڻ تہ پڃرو هي دنيا اَٿوَ.(24)

(3) فطرت جو تفصيلي ذڪر (Description of Nature)

فطرت جي هن قسم ۾ فطرتي منظر ۽ نظارا اچي وڃن ٿا. هن قسم جي ٿورڙن لفظن ۾ ڳالهہ ڪجي تہ هيءُ عنوان صرف ۽ صرف فطرت جي گهر اين، فطرتي خوبصورتين، فطرتي پهرن وغيره جي لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي. يعني هن ۾ شاعر سڌيءَ طرح فطرت سان مخاطب ٿي ڪري، شاعري ڪندو آهي. مظاهرِ فطرت ۽ فطرت جو تفصيل بيان ڪرڻ ساڳي ڳالهہ آهي، انهيءَ ڪري، هن کي وڌيڪ بيان ڪرڻ بي معنيٰ ۽ اضافي ٿيندو.

حوالا:

1. English Wiktionary. Available under CC-BY-SA license. http://www.yourdictionary.com/nature#EHQKu2VYmlcKx5S8.99
2. Wikipedia, the free encyclopedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Nature
3. Oxford Advanced Learner's Dictionary of current English. A .S Hornby. OXFORD UNIVERSITY PRESS. (eighth Edition 2010) (P: 1019)

4. جبين، زينت، "*اردو نظم میں فطرت نگاری*". (پي ايچ ڊي) ڊپارٽمينٽ آف اردو، عليگڙھ مسلم يونيورسٽي، عليگڙھ، انڊيا. 2013. ص: 8
5. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر. جامع سنڌي لغات. (تحقيق ۽ تصنيف) جلد ٻيو (چ_ڪ) سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد. 2005. ص: 1318
6. ميمڻ، عبدالغور، ڊاڪٽر. سنڌي ادب جو فڪري پس منظر. سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد. 2017. ص: 23
7. مطهري، آيت الله، شهيد، مولانا رياض حسين جعفري (مترجم). "فطرت" اداره منهاج الصالحين،جناح ٽائون، ٺوڪر نياز بيگ، لاهور. 2006. ص: 36
8. فيروزُ الدين، مولوي، الحاج، (مؤلف) "*فيروز اللغات اردو جامع* ".(نئون ايڊيشن)، فيروز سنز لميٽيڊ، لاهور. 1967. ص: 840
9. ساڳيو. فطرت. ص:37
10. ساڳيو. فطرت. ص: 40، 41
11. جبين، زينت، "*اردو نظم میں فطرت نگاری*". (پي ايچ ڊي) ڊپارٽمينٽ آف اردو، عليگڙھ مسلم يونيورسٽي، عليگڙھ، انڊيا. 2013. ص: 12
12. ميمڻ، عبدالغور، ڊاڪٽر. سنڌي ادب جو فڪري پس منظر. سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد. 2017. ص: 143
13. ياسر جواد (ترجمه)، "*انسان، خدا اور تہذیب*". جان جي جيڪسن، نگارشات پبلشرز، 24_مزنگ روڊ، لاهور. 2016. ص:99

14. قاسماڻي، عزيز. "شيخ اياز ۾ منظر نگاريءَ جو فن" (تحقيق)، ڪنول پبليڪيشن، جنوري 2021ع، ص: 38

15. هاشمي، منور. "اقبال کے اردو کلام میں فطرت نگاری اور ایک ہمعصر شاعر سے تقابلی جائزہ" (پي ايچ ڊي)، شبعہ اردو، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو سنڌ. 2002. ص: 06

16. فهميده حسين، ڊاڪٽر. شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ فطرت نگاري. سنڌي ٻولي_تحقيقي جرنل.جلد ڇهون_شمارو ٻيو. اپريل_جون. سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد.. 2013. ص: 33_32

17. گربخشاڻي، هوتچند مولچند. "شاهه جو رسالو" (ٽئن جلدن ۾).آر.ايڇ. احمد ائنڊ برادرس بڪسيلرس، پبلشرز شاهي بازار، حيدرآباد. 1967. ص: 244_257

18. "Literary Terms. Analogy" *Literary Terms*. 1 June 2015. Web. 3 Nov. 2016. https://literaryterms.net/

19. فهميده حسين، ڊاڪٽر. شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ فطرت نگاري. سنڌي ٻولي_تحقيقي جرنل.جلد ڇهون_شمارو ٻيو. اپريل_جون. سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد.2013. ص: 33

20. اياز شيخ. "پونر پري آڪاس". نيو فيلڊ پبليڪيشن حيدرآباد. 1989ع، ص: 02

21. بخاري، استاد. "لهر لهر دريا" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو. 2016ع، ص: 26